

MIKS ON LÕUNA-EESTI MURDES *lapse* ASEMEL *lats*?

P. ARISTE,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige

Põhja-eesti ja lõuna-eesti murde juured ulatuvad õige kaugesse minevikku. Nagu osutavad keeleandmed, on lõuna-eesti ja põhja-eesti hõimukeel kujunenud iseseisvaks umbes samal ajal kui liivi, karjala ja vepsa hõimukeel. Mitmed lõuna-eesti erijooned on tekkinud juba enne meie ajaarvamist. Põhjapoolseks lõuna-eesti keelepiiriks on olnud umbes praegune lõuna- ja põhja-eesti murdepiir, lõunas on aga lõuna-eesti hõimu- ja hiljemini rahvakeel ulatunud palju kaugemale tänapäevasest eesti-läti keelepiirist. Veel meie aastatuhande alguses muinaslāti Taalava ja Adzele maakonnas elanud lõuna-eestlaste viimased jääned on nn. leivud Ape (Hopa) ja Lejasciemi (Alamõisa) vahelisel maa-alal. XII sajandi vene kroonikais on otseselt mainitud, et Adzeles, vene keeli Очела, elab чудь, s. o. eestlased: „а на зиму Мьстиславъ съ новгородьци на Чюдъ, на Очелу”¹. Lõuna-eesti hõimurühm on hiljemini järk-järgult lähenenud põhja-eesti hõimurühmale. Mõlemad hõimurühmad on saanud eesti rahva ning eesti rahvuse aluseks. Endine lõuna-eesti hõimukeel on lähenenud ning läheneb veel praegugi põhja-eesti keelele, kuni ta viimasega lõplikult liitub. Kauges minevikus toimunud diferentsiatsiooniprotsess on ammu lakanud ja maad on võtnud integratsiooniprotsess, mis on muutunud eriti tõhusaks pärast seda, kui kujunes eesti rahvus ning ühine eesti rahvuskeel.

Et lõuna-eesti murre on olnud endine vana läänemere hõimukeel, seda osutavad selle murde sõnavara, grammatiline ehitus ja õige mitmed vanad foneetilised arengud. Lõuna-eesti murde sõnavara põhifondis on ohtrasti sõnu, mis pole omased teistele läänemere keeltele ega murretele, nagu *anum* 'nõu, riist', *hõõlas* 'vagu', *kesv* 'oder', *kähr* 'mäger', *man* 'juures', *mõskma* 'pesema', *ruhim* 'kamal', *siug* 'uss', *tsuug* 'pastel', *ubin* 'õun' jne. Tüüpiliselt lõuna-eestilistest morfoloogilistest erijoontest mainitagu kas või kolmanda pöörde lõppu (*parandass* 'parandab') ja seesütleva lõppu (*suurõhn*, *suurõh*, *suurõn* 'suures'). Lõuna-eesti hõimukeeles toimunud vanu foneetilisi arenguid, mida ei tunne teised läänemere keeled, on näiteks algupärase soomeugri *kt* muutumine *tt*-ks ka pearõhulise silbi järel; teistes läänemere keeltes ja murretes on see sulghäälikute ühend arenenud *ht*-ks: lõuna-eesti *vatt*, põhja-eesti *vaht*, soome *vahto*, karjala *voahti*, vepsa *vaht* jne.

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950, lk 36; Х. А. Моора, Этногенез народов Прибалтики по данным археологии, Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, XII, М., 1950, lk. 36 jj.

Lõuna-eesti murre läheb foneetiliselt ka selle poolest kõigist teistest läänemere keeltest ja murretest lahku, et seal esineb *lats* 'laps', *kütse* 'küps', *kütsetämä* 'küpsetama' afrikaadi *ts*-ga kõigi teiste läänemere keelte *ps*-i asemel. Omapärase arenguga on ka lõuna-eesti sõna *nüsmä* 'lupsma', *nüssän* 'lupsan', mille vastetes teistes läänemere keeltes on samuti *ps*. Toodagu selle kohta näiteid: vepsa *laps* mitm. *lapsed*, *küps*, *küpseda* 'küpseda', *l'üps*, *l'üpsand* 'lups', *l'üpsä* ~ *l'üpstä*²; karjala *lapši* ~ *lapsi*, *küpsi* ~ *küpsi*, *lypsän* ~ *lypsän*³; isuri *laps*, *küpsi*, *lypsä* 'lupsta'⁴; soome *lapsi*, *kypsi*, *lypsää*; liivi *läps*, mitm. *lapst*, *lypsä* ~ *lipsä*⁵. Vadja keeles on *ps* asemele usutavasti *fs* vahendusel arenenud *hs*: *lahsi* 'laps', *tšühsi* 'küps', *lühsä* 'lupsta'⁶.

Käsitledes läänemere keelte sõnasisest *ps*-ühendit, on E. N. Setälä üksnes konstateerinud, et teiste läänemere keelte *ps*-le vastab lõuna-eesti murde mainitud sõnades kas *ts* või *s*, toomata ise mingit seletust selle omapärase nähtuse kohta⁷. L. Kettunen on arvanud oma eesti keele häälikuloos, et lõuna-eesti sõnas *nüsmä* olevat toimunud *p* assimileerumine *s*-ga, ent teistes sõnades olevat *ps*-ühend arenenud *ts*-ks. Algselt olevat muutus toimunud üksnes *i* ees (seega *lapsi* > *latsi*) ning hiljemini olevat see levinud mujalegi. Et lõuna-eesti murdes on siiski ka selliseid sõnu, kus esineb konsonantide ühend *ps* (*saps*, om. *sapso*, *pops* jne.), siis on L. Kettunen arvanud, et sellised sõnad on lõuna-eesti murdesse teistest läänemere keeltest või murretest laenatud alles pärast seda, kui *ps* muutumine *ts*-ks oli juba toimunud. Sama autori arvates on mõni lõuna-eesti *ps*-line sõna võimalik ka selle tõttu, et asjaomane sõna on onomatopoeetiline või deskriptiivne (*räpsä* 'lõõn, virutan'), sest sellised sõnad võivad areneda muust sõnavarast häälikuliselt erinevat teed⁸. Toetudes L. Kettunenile ongi jäänud oletusele, nagu oleks lõuna-eesti murdes *ps* võinud areneda *ts*-ks. Niisugune häälikute arenemiskäik on aga foneetika seisukohalt arusaamatu, sest sulghäälikute *p* ja *t* artikulatsioonisuhted on üksteisest sedavõrd erinevad, et järkjärguliste nihete kaudu toimuv ühe hääliku asendumine teisega pole siin mõeldav. Võimatu on ka oletada, et mitmes sõnas oleks meelevaldselt hakatud *ps*-ühendi asemel tarvitama *ts*-ühendit. Sellepärast tuleb otsida teisi võimalusi lõuna-eesti *lats*-tüüpi sõnade foneetilise arenemise selgitamiseks.

On usutav, et kõnesolevates sõnades pole läänemere aluskeeles olnud ühend *ps*, vaid on esinenud ühend *pts* (< *pt's'*), mis eri murretes on arenenud eri teed. Niihästi põhja-eesti *laps* ning *ps*-lised vasted teistes sugulaskeeltes kui ka lõuna-eesti *lats* näivad põlvnevat endisest lähtekujust **laptse*. Nagu üldiselt läänemere aluskeeles, on selleski sõnas vana soomeugri *tš* ja *ts* arenenud *s*-ks⁹. Seega muutus käesolev vana sõnatüvi **laptse* hiljemini *lapse*-kujuliseks. Samuti on omaaegne tüvi **küptse* muutunud

² E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki, 1946, lk. 107; M. M. Härmäläinen — F. A. Andrejev, Vepsa-venähine vajehnik, Moskva—Leningrad 1936; L. Kettunen, Lõunavepsa häälikajalugu I, Tartu, 1922, lk. 37.

³ H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki, 1918, lk. 12 jj.

⁴ A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröismurteesta, Helsinki, 1944, lk. 45.

⁵ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte, Helsinki, 1942, lk. 234 jj.

⁶ L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen uusittu painos, Helsinki, 1930, lk. 43.

⁷ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki, 1891, lk. 195 jj.

⁸ L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria. Toinen uusittu painos, Helsinki, 1929, lk. 42 jj.

⁹ Finnisch-ugrische Forschungen XXXI, Helsinki, 1953, lk. 18 jj.

hiljemini kujuks *küpse*-. Selles läänemere aluskeeles murdes, millest on hiljemini arenenud lõuna-eesti hõimukeel, oli aga enne mainitud hääliku- muutuse arenemist ühend *pts* arenenud *tts*-ks. Seega siis arenesid vanad läänemere **laptse*- ja **küptse*- tolles murdes kujudeks **lattse* ja **küttse*-, millest edasi kujunesid *latse*- ja *kütse*-. Et kõnesolevates sõnades on võinud tõesti olla *p* + afrikaat, seda aitavad tõestada mordva keeled. Lõuna-eesti sõnale *nüsmä* 'lüksma', *nüssä* 'lüksan' (on olemas muidki vanu läänemere sõnu, kus *l* ja *n* sõna alguses vahelduvad) leidub otseseid vasteid mordva keeltest: ersa *ловцо, ловсо* 'piim', *чапано ловцо* 'hapu piim', mokša *лофца* 'piim', *лофциямс* 'piima tulema, lüksma hakkama'.

Seega on kõigiti tõenäoline, et ka läänemere hilisem tüvi *lüksä*- on alg- selt olnud **lüksä*-. Üldiselt on läänemere aluskeeles selleski sõnas *pts* > *ps*. Lõuna-eesti keeles on aga *pts* > *tts*; seega siis **nüksä*- > **nüttsä*-. Et täna- päeval on lõuna-eesti murdes siiski *nüsmä* ega ole **nüsmä*, seletub *s*-lise ehk konsonanttüve üldistumisega neist juhtudest, kus *ts* on seaduspära- selt muutunud *s*-ks, nimelt silbi lõpul konsonandi ees. Infinitiiv **nütstāk* on pidanud arenema kujuks **nüstāk* > *nüstä* 'lүpsta', partitsiip **nütšnük* > **nüşnük* > **nüşnü* jne. (vrd. lõuna-eesti *väits* 'nuga', aga osastav *väist* < **vāitstā*). Ootuspärane paradigma oleks lõuna-eesti murdes *nüstä* 'lүpsta': **nüttsä* 'lүpsan': *nüşnü* 'lүpsnud'. Et aga selline verbiparadigma on liiga keeruliste häälikuliste suhetega, on süsteemisunni tõltu toimunud para- digma lihtsustumine ja *s* on saanud üldiseks kogu sõnatüves.

Mordva keeltes leidub vasteid ka läänemere *lapse*- tüvele: ersa *левкс* 'poeg (loomadest ja lindudest kõneldes)', *верьгиз левкс* 'hundikutsikas', *реве левкс* 'tall', *нармунь левкс* 'linnupoeg' *левксыямс* 'poegima'; mokša *лефкс* 'poeg', *ката лефкс* 'kassipoeg', *пине лефкс* 'koerapoeg'. Mordva keeles ei näe praegu küll afrikaati *ts* tuletusliite *ks* ees, kuid võib siiski arvata, et siin on kunagi afrikaat olnud. Afrikaadi *ts* kadu tuletusliite *ks* ees on mordva keeltes üsna ootuspärane nähtus. Nõnda eesti sõnale *väits*, soome *veitsi* 'nuga', vastab ersa *инкс*, mokša *инкс*, ent murdeti ka *inťšks* 'voolmed, voolimisnuga'; eesti vananenud sõnale *ats*, mis tuleb esile liit- sõnas *atspool* 'süstik', vastab mokša *анкс* 'kude'; soome sõnale *jousi*, *joutsi* 'amb, vibu' vastab ersa ja mokša *әнкс* 'amb, vibu'. Seega siis ei kõnele mordva sõnad *левкс* ja *лефкс* omaaegse afrikaadi *t's* või *ts* olemas- olu vastu ka läänemere *lapse*-tüve mordva vastetes.

Et ülalmainitud sõnades on olnud ühend *pts*, seda aitab tõestada ka see seik, et algupärane *ps*-ühend on lõuna-eestigi murdes alal. Vanu *ps*-lisi sõnu on näiteks *saps*, *kops*. Pole mingit alust oletamiseks, nagu oleksid need sõnad laenatud põhja-eesti murdest.

Saabus toimetusse
24. III 1955

ПОЧЕМУ В ЮЖНОЭСТОНСКОМ ДИАЛЕКТЕ ВМЕСТО *laps* «ребенок» УПОТРЕБЛЯЕТСЯ *lats*?

П. А. АРИСТЭ,

действительный член Академии наук Эстонской ССР

Резюме

Южноэстонский диалект является очень древним. Он был одним из племенных языков прибалтийских финнов. В основной словарный фонд южноэстонского диалекта входит целый ряд слов, свойственных только этому диалекту. Южноэстонскому диалекту присущи также свои морфо-

логические особенности и свои древние фонетические изменения, неизвестные другим прибалтийско-финским языкам. Одной из древних фонетических особенностей южноэстонского диалекта является наличие *ts* или *s* в словах *lats* 'ребенок', *kütse* 'спелый, зрелый, созревший', *nüsmä* 'дойть, доиться' (ср. североэстонские *laps*, *küps*, *lõpsma*, финские *lapsi*, *kypsi*, *lypsää* и т. д.). В традиционных исторических фонетиках эстонского языка предполагается переход *ps* в *ts* или в *s* в южноэстонском диалекте.

В приведенных словах первоначально было сочетание звуков *pts* ($< p't's' >$): **laptse- *küptse- *lüptsä-*. В этих словах, как правило, древнее *ts* перешло в *s*. Таким образом, из **laptse- *küptse- *lüptsä-* получились *lapse-*, *küpse-* и *lupsä-*. В этом диалекте прибалтийско-финского языка-основы, который стал основой позднего южноэстонского племенного языка, еще до перехода *ts* в *s* произошла ассимиляция *pt's'* в *t't's'*. Так образовались формы **lattse- *küttse-*, к которым восходят современные южноэстонские *lats* и *kütse*. В южноэстонском слове **nüpt's'ä-* произошел такой же переход *pt's'* в *t't's'* $> ts$. В конце слога, как правило, аффриката *ts* заменена согласным *s* (инфинитив *nüsmä*, партицип *nüsnü* и т. д.). Из закономерных форм образовались и остальные формы парадигмы, вытеснив *ts*. Мордовские параллели показывают, что также и в мордовском языке-основе в приведенных словах была когда-то аффриката.

Древнее сочетание звуков *ps* сохранилось в южноэстонском диалекте и до настоящего времени.

Поступила в редакцию
24 III 1955